

צבע אמיתי מסמל חיים אמיתיים
ר' מ. נבון

לפני זמן מה הייתי בכנס שבו היו דוברים מגוונים שהרצו על מנהיגות יהודית. בין היתר היו שני מרצים שהיו, עבורי, בולטים ביותר כי היו כל כך שונים למרות שבמבט ראשון הם היו די דומים. שניהם היו מנהיגים, שניהם היו דתיים, שניהם הביעו דעות ברורות, ושניהם השתמשו באותם הכלים המקובלים להציג עמדה, כמו התייטויות למציאות והבאת מקורות תמיכה.

אבל מצד שני משהו הבדיל ביניהם באופן מאוד משמעותי. משהו, שכמעט לא ניתן לתאר, הפריד ביניהם כמו בין שניים וארץ. למשהו הזה, שקשה לתת לו שם, אני קורא "אמיתיות". לא שאחד מהם שיקר או זייף ממש, אלא אחד פשוט העביר רעיון והשני הציג את עצמו כך שלא היתה הפרדה בין האישיות והרעיון המוצג. אחד ניסה להוכיח עמדתו והשני היתה מושרה בלהט ובאמונה, היה "PASSIONATE".

ולמה זה משנה אתם שואלים, הרי, בסופו של דבר, שניהם העבירו עמדותיהם בכבוד ובהבנה. ג'ון סטוארט מיל, הפילוסוף הבריטי מהמאה התשע עשרי שתרם לתיאוריות חברתיות ופוליטיות, אמר את זה כך:

איש אחד המאמין בדבר כוחו החברתי שווה לתשעים ותשע שיש להם רק תחומי עניין.
One person with a belief is a social power equal to ninety-nine who have only interests (John Stuart Mill).

אם כן, יש צורך משמעותי ל"אמיתיות" אם אנחנו רוצים באמת להשפיע.

עכשיו, אתם שואלים: איך זה קשור לפרשת השבוע? ובכן, בינתיים אני מבקש שתשימו את כל זה בצד, ובואו ניגש לתעלומה בפרשת התכלת. בסוף פרשת שלח אנו קוראים על מצווה לעשות ציציות כרוכות בפתיל צבוע תכלת:

במדבר טו (לח) דָּבַר אֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם וַעֲשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל כַּנְּפֵי בְגָדֵיהֶם לְדַרְתָּם וְנָתַנּוּ עַל צִיצִית הַכַּנֵּף פְּתִיל תַּכְלֵת:

הגמרא במנחות מסבירה שמקורה של התכלת הוא דם החלזון:

תלמוד בבלי מנחות מב:ב
מר ליה אבבי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה? אמר ליה: מייטינן דם חלזון וסמנין ורמינן להו בירה [ומרתחינן ליה] ...

והתוספתא מסבירה שמקורה הבלעדית של התכלת הוא מהחלזון:

תוספתא מנחות ט תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה ...

השאלה שהפכה להיות תעלומה לדורות היא: "למה?" למה חלזון דוקא ולא שום מקור צבע אחר?

קודם כל, שיהיה ברור לכל, בזמן הגמרא היה מקור אחר לאותו הצבע שעליו אנו קוראים בגמרא בלא מציעא:

תלמוד בבלי בבא מציעא סא:ב
אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור - אני הוא שעתידי לפרע ממי שתולה מעותיו בכרי ומלוה אותם

לישראל ברבית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא אילן [ז"א: הצבע הצמחי אינדיגו] בבגדו ואומר תכלת הוא.

מכאן לומדים, בין היתר, שהיה תחליף ידוע למקור צבע התכלת - צמח בשם קלא אילן המוכר בשם אינדיגו - שלא היה אפשר להבדיל, ויזואלית לפחות, בינו לבין הצבע הבא מן החלזון. יחד עם זאת, הגמרא במנחות (מב-מג) מביאה בדיקה כימיקלית שכן מבדילה בין המקורות על ידי זה שהיא גורמת לצבע הצמחי לדהות.

תלמוד בבלי מנחות מב:ב

ת"ר [בבריתא]: תכלת אין לה בדיקה, ואין נקחית אלא מן המומחה; ... ותכלת אין לה בדיקה? והא [האמורא] רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, (סי' בגשם) מייתי מגביא גילא ומיא דשבילתא ומימי רגלים [מג:א] בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, **איפרד חזותיה - פסולה, לא איפרד חזותיה - כשרה**; ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזירא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא - כשרה, לגרעותא - פסולה, ... מאי "אין לה בדיקה" נמי דקאמר? אטעימה [ז"א אין בדיקה לדעת אם הצבע מבדיקת מוכנות היורה שפסול כי נעשה שלא לשמה].

דבר זה הביא הר' ישראל ליפשיץ [1782-1860], לטעון (בפירושו "תפארת ישראל" בהקדמתו למסכת מועד, חלק "בגדי כהונה") שהחוב להשתמש בחלזון נובע מהצורך שהצבע לא ידהה, או במילים של הגמרא ש"לא איפרד חזותיה". הוא גם ניסה להביא תמיכה לטענתו מדברי הרמב"ם:

הדבר שאני מסופק בו הוא אם באמת צריך לתכלת חלזון דוקא ... בהל' ציצית (ב:א) ... "תכלת שבציצית צריך שתהיה צביעה שעומדת ביפיה ולא תשתנה, ואם צבעו צביעה אחרת, אף שהוא כעין הרקיע, פסול לציצית." ... הכלל העולה דבין בציצית ובין בבגדי כהונה א"צ חלזון דוקא אבל צריך בשניהן שיהיה מראה (בלויא) שאינו משתנה מיפיו ע"י בדיקה שהזכיר הש"ס.

ולכן הוא פוסק, כמעט כדעת יחיד, שאין צורך בחלזון דוקא אלא שיש צורך בצבע העומד ביופיו. הוא מסיים את דבריו במילים אלו:

עתה בא וראה כמה גדולים דברי חז"ל, שחקרתי אצל הצובעים היותר מפליאין במלאכתן, ואמרו לי שאין בנמצא (בלויא) שיהיה ג"כ בת קיום. הרי בשני מדות הנכללים במלות תכלת, דהיינו היופי והקיום, אינם בנמצא בשום צבע (בלויא), ורק דם החלזון יש שני המדות הללו...

זאת אומרת, הצורך בחלזון הוא טכני בלבד. הרבי מרדכי בספרו "שפוני טמוני חול" (הטענה השניה, דף ח') המשיך¹ את קו המחשבה של הבעל תפארת ישראל בזה שהוא מסביר למה טכנית החלזון מספק את המקור האיכותי ביותר:

והיינו באמת ידוע שאין הנצבע קולט את הצבע שיהיה מקושר עמו להיות צבעו מתקיים בו אלא אם כן הם במעלה וכח אחד, דומם ודומם, צומח וצומח, חי וחי, ואז הם מתאחדים ומתקשרים יחד להיות נשאר מראה הצבע מתקיים בהנצבע ...

תאוריה מעניינת, אבל לא תואמת עם המציאות הידוע במדע היום. הצבע הכחול הידוע כ"אינדיגו" גם ידוע כצבע החזק ביותר בין הצבעים העתיקים ללא הבדל למקורו. במאמר על היסטוריית הצבעים דווח:²

¹ R. Naor (p. 106) explains that while the Radziner would not permit synthetic dye, he would allow from an appropriate animal (baal hayim) source.

² John Edmonds, The History of Woad and the Medieval Woad Vat, p.21:

"All dyes will fade to some degree. The natural dyes fading much more than modern synthetic dyes. ... Tapestries ... over the centuries have inevitably faded. It is rare to see yellow or green on a medieval tapestry ... The reds fade to a degree but the blues will be as good as the day they were dyed. Indigo, whether from woad, ..., or from any other source of indigo is one of the fastest natural dyes."

כל הצבעים דוהים במידה מסוימת. הצבעים הטבעיים דוהים במידה הרבה יותר גדול מצבעים מודרניים סינתטיים... שטחי קיר ... במשך מאות השנים דוהים באופן בלתי נמנע. מקרה נדיר הוא לראות צהוב או ירוק בשטיח קיר מימי הביניים ... האדומים דוהים במידה מסוימת לעומת הכחולים שהיו טובים כמו ביום שנצבעו. אינדיגו, בין מהצמח איסטיס, ... או מכל מקור אחר של אינדיגו, הוא אחד הצבעים הטבעיים שנקלטים בצורה הטובה ביותר.

על כן אין להתפלא כי אנאליזות מודרניות הוכיחו שאין שום הבדל, לא ויזואלית ולא כימיקלית, בין הצבע שבא מן הצמח לזה שבא מן החלזון. ואכן, אוטו אלסנר, הכימיקאי שגילה את סוד צביעת התכלת בימינו, וראה שהמולקולה האחראית על הצבע שבאה מן הצמח זהה לחלוטין לזאת שבאה מן החלזון. ולכן הוא כתב:

עכשיו אפשר להבין שאין בדיקה להבדיל בין תכלת ואינדיגו.³

הערה שולית: אנו משערים שהבדיקה של האמוראים להבדיל בין קלא אילן ותכלת היתה מבוססת על המציאות שהתהליך ו/או כימיקלי הנוספים השפיעו לרעה של הצבע הצמחי בזמנם.⁴

לענייננו, למרות שאין שום הבדל בין הצבעים הבאים ממקורות שונים, רוב מוחלט של המפרשים והפוסקים מחייבים החלזון כמקור התכלת על בסיס התוספתא, "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון הביא שלא מן החלזון פסולה", פשוטו כמשמעו.

ואם כן, אנו חוזרים לשאלתנו: למה חלזון דוקא? בהעדר סיבה פיזיקלית נשאר לנו להסביר הטעם באופן סימבולי. הענף יוסף (בבא מציעא סא:ב) מספק סיבה כזו:

ענף יוסף ב"עין יעקב" (בבא מציעא סא:ב), [ר' חנוך זונדל, ביאליסטוק, 1829]

יש שני טעמים בדברי חז"ל למה נשתנה תכלת מכל מיני הצבעונים... [אחת] מפני שתכלת דומה לים וים דומה לרקיע כו'. וא"כ לפי דתלוי בגוון הדומה לים ורקיע יפלא למה הרחיק הכתוב קלא אילן? הלא מראהו וצבעו ג"כ דומה לים ורקיע! אך כפלים לתושיה מה שהביא רש"י בסדר שלח: "פתיל תכלת על שם שכול בכורות. תרגומו של שכול יתיכלא". אמר הקב"ה "אני שיכלתי בכורי מצרים וכו'", וכדי להיות לאות הנס הגדול [של] מכת בכורות ואשר פסח על בתי בני ישראל [נתן מצוות תכלת]. א"כ [שממה היא הסיבה השניה להצריך החלזון] ... ולכן בחר הקב"ה בתכלת [שהיא שם המכוון לצבע כחול הבא מהחלזון וכך יש לה שתי טעמים: מראה ושם]. לכך בצדק דברי חז"ל: "אני הוא שהבחנתי בין טפה של בכור לטפה שאינו של בכור במצרים, אני הוא שעתיד ליפרע ממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא" ... הטעם [להצריך תכלת שהוא רק מהחלזון] הוא לפי שהבחנתי בין טפה של בכור וכו' ותרגום של משכלה תיכלא.

בקיצור, הענף יוסף ראה צורך בחלזון דוקא כי אין צבע בשם תכלת אלא מה שבא מהחלזון, והשם תכלת מרמז ומזכיר לנסי ה' והשגחתו.

על אף פירוש זה למילת תכלת המבוסס על תרגום הארמית, הרמב"ן מפרש משמעות התכלת במונח העברי: "כלה" ו"תכלית":⁵

רמב"ן במדבר טו:לח

הזכרון [למצוות] הוא בחוט התכלת, שרומז למדה הכוללת הכל שהיא "בכל" והיא תכלית הכל, ולכן אמר "וזכרתם את כל" - שהיא מצות השם.

³ Otto Elsner, The Royal Purple and the Biblical Blue, p. 176.:

"We may now understand that there cannot be a method or a test to differentiate between tekhelet and indigo, so that one needed to have confidence in a dyer which provided scope for trustworthy Jews in business." The latter part of this sentence indicates that he reads the Gemara in Menahot such that the Tanaaim of the Braita who said "there is no test" meant it literally, and it was only the Amoraim that were somehow discussing a different set of circumstances.

⁴ See my write-up "Chemical Testability".

⁵ Also R. A. Kaplan (Sefer Yetzirah p.53). Similarly R.Hirsch, Collected Writings, Vol. III, p.126.

וזה מביא אותנו בחזרה לנושא שהתחלנו בו – אמיתיות. על מנת להשיג תכלית כל שהיא, ועל אחת כמה וכמה בתכלית העולם, אתה חייב להיות אמיתי. אמיתי כלפי אחרים, ויותר חשוב, ואמיתי כלפי עצמך. כיהודים אנו מאמינים שתכליתו של כל יהודי ויהודי, באשר הוא יהודי, מתגשמת בקיום המצוות. הסמל והתזכורת לכך נמצאים על כנפי בגדיכם - בחוט הצבוע בדם החלזון.⁶ ולמה דם? "כי הדם הוא הנפש" (דבר' יב:כג). להשיג תכלית אתה חייב להשקיע בדם ובנפש. אתה חייב להיות אמיתי במאה אחוז, אתה חייב להשקיע כל כולך עד שתתמלא להיטות. את זה רק בעל חיים יכול לסמל, לא צמח ולא דומם. ואכן כך מרמז הירושלמי:

תלמוד ירושלמי מסכת כלאים פרק ט דף לב טור א /ה"א [עם פירוש אליהו מפולדה]
מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים אף [תכלת וארגמן שכל אחד הוא] דבר שיש בו רוח חיים.

אם כן, החלזון מהווה מסר חשוב לכל אחד ואחד, בין אם הוא מנהיג בין אם הוא יהודי מן השורה. למה חלזון דוקא? כי יש בו רוח חיים, כי על מנת להשיג תכליתו העילאית חייבים רוח חיים, חייבים רוח שבחיים, חייבים להשקיע בכל רוחינו בחיים שלנו. הגמרא אסרה קלא אילן כי למרות שהוא מצמח חי אין בו "רוח חיים", וכך הוא זיוף לחיים אמיתיים. אמיתיות, השקיע בדם ובנפש – זה המסר של תכלת מהחלזון דוקא.

⁶ Of course the liquid used for the dye is not the snail's actual blood but nevertheless Hazal did term it "blood" and as such it is legitimate to interpret the term symbolically as we do. In any case, the point is that it is a living creature and the Yerushalmi makes this point explicitly.